

יוסי שפנייר

קומראן לאן? לתפקודו של היישוב בקומראן*

ראשי-פרקים

- א. מבוא
- ב. גיאוגרפיה וטופוגרפיה
- ג. תולדות חקר האתר וסביבתו
- ד. סקירה היסטורית
- ה. קווים מייחדים לממצאי קומראן
- ו. אופי היישוב בקומראן
- ז. סיכום דעות החוקרים לגבי אופי היישוב בקומראן
- ח. סיכום
- ט. ביבליוגרפיה

א. מבוא

במלאות חמישים שנה לגילוי מגילות מדבר יהודה ולכתבי קומראן חשבנו שנכון יהיה להקדיש רשימה מסכמת לאתר קומראן ולבעיות שמציג המחקר בעניין תפקודו של האתר. ברשימה זו נסכם את נתוני המחקר הבסיסיים המתיחסים לקומראן ולתפקודה כיישוב מדברי.

מאז החל מחקר קומראן נכתבו מחקרים רבים הרואים בממצאים שנתגלו בה וסביבה ממצאים מהחשובים שנתגלו. ברשימה קצרה, זו תהיה יומרה גדולה לנסות לסכם את כל הידוע במחקר אודות קומראן, ולכן נתמקד בסיכום הניסיונות שנעשו להסביר את תפקודו של היישוב כיישוב מדברי שנתקיים במשך כמאתיים שנה. נסקור בקצרה את הנתונים הכלליים ונביא את הדעות השונות הנקוטות במחקר. המחקרים שנעשו עד כה בתחום זה פורסמו בבמות שונות. מאמר זה יעסוק בסיכום הנתונים וריכוזם, סיכום שיסייע ללומדים המעוניינים להיחשף לנושא מרכזי במחקר תקופת הבית השני במדבר יהודה. תקוותינו שליקוט זה יהווה סיכום עדכני ומתמצת למבקרים באתר וללומדים את התקופה.

* רשימה זו היא סיכום של פרק מתוך עבודת מחקר לתואר דוקטור של אוניברסיטת בר-אילן, העוסקת במדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, בהדרכת פרופ' עמוס קלוניר ופרופ' יהושע שוורץ.

ב. גיאוגרפיה וטופוגרפיה

קומראן נמצאת בגובה 350 מ' מתחת לפני הים, מתחת למצוק המתנשא 200 מ' מעליו. האתר נבנה על גבעה הבנויה סלע חואר הלשון מעל לאפיקו של נחל קומראן.

המסלע והקרקע סביב לקומראן מורכבים בין השאר: מקירטון ומגבס מתצורת הלשון. מצוק העתקים בנוי דולומיט קשה מחבורת יהודה (רוט, 1970). האדמה מסביב לקומראן מלוחה ודלה בחומר אורגני. לרוב היא אבנית מאוד, וללא עומק רב ולכן אינה טובה לחקלאות (רביקוביץ, 1992, עמ' 402-426, 317, 327).

בעיה קריטית לקיום יישוב בתקופות קדומות היא מקורות המים הזמינים העומדים לרשותו, בעיקר באזור זה שכמות המשקעים בו נמוכה והטמפרטורות בקיץ גבוהות. באזור קומראן מקורות המים הקרובים ביותר לאתר הם עיינות קומראן הנמצאים כקילומטר דרומה לו, ועיינות צוקים (עין פשחה) הנמצאים במרחק 2.5 קילומטר באותו כיוון. מקורות מים אלה הם טובים, אך אינם נמצאים בנגישות מיידית לתושבים שעבורם המים חשובים לקיום יום יומי, לשתיה ולטבילה לצורך היטהרות.

ג. תולדות חקר האתר וסביבתו

חקר אזור קומראן ועין פשחה החל עם גילוי מגילות ים המלח בשנת 1947. בעקבות הגילוי הגיעו משלחות שחפרו במערות ובאתר עצמו. החפירה העיקרית התנהלה על ידי ר' דה-וו, בין השנים: 1951-1956 (דה-וו, 1961). הוא החל את המחקר הארכיאולוגי המסודר של האתר. על תוצאות חפירה זו התבססו המחקרים הנוספים והנלווים (לפרוסז, 1976; דיוויס, 1982). בשנים האחרונות יצאו סיכומים שונים המעדכנים את תולדות המחקר והממצאים סביב לאתר (דה-וו, 1992; 1973). סיכום ארכיאולוגי נערך ע"י ברושי (ברושי, תשנ"ב). לאחרונה סיכמה ג' מגנס את חלק מהנתונים (מגנס, תשנ"ח, עמ' 119-124; מגנס, 1998, עמ' 47-77). דו"ח חפירה סופי של האתר לא פורסם. לאחרונה פעלו, מתוך מגמה לפרסמו הזוג דונסל (דונסל, 1994).

המחקר הרגיונאלי אף הוא הלך והתפתח עם השנים, המחקר הראשון בסביבות קומראן, שממנו נוכל ללמוד על הקשרים בין קומראן וסביבתו, הוא הסקר שערך פ' בר אדון במסגרת סקר החירום בשנת 1967 (בר אדון, תשל"ב). על בסיס סקר זה נעשו עבודות נוספות הן על ידי בר אדון (בר אדון, תש"ן), והן

על ידי אשל וגרינהוט (אשל וגרינהוט, 1993, עמ' 252-259). צפרייר ערד ביבליוגרפיה עדכנית לאתר (צפרייר, 1994, עמ' 210). במקום מגוריהם של אנשי קומראן עסקו אשל וברושי (אשל וברושי, תשנ"ח). בשנים האחרונות עלו מחלוקות רבות בעניין זהות יושבי האתר ותפקודיו, ועל כך בהמשך.

ד. סקירה היסטורית

בעקבות חקירת הממצאים ופירושים מקובלת בדרך כלל התמונה ההיסטורית הבאה:

1. קומראן בתקופה הישראלית

היישוב הראשון בקומראן הוא מהתקופה הישראלית. נתגלו מבנה שניתן לשחזרו וממצאים קרמיים (דה-וו, 1973, עמ' 1-3). בתקופה זו נבנה מפעל מים עגול (ווד, 1984, עמ' 46). על רוב החוקרים מקובל זיהויה של קומראן הישראלית כעיר סככה הנזכרת ביהושע טו, סא, (אשל, 1995, א', עמ' 37-40). קומראן ניטשה כנראה עם חורבן ממלכת יהודה (מגנס, תשנ"ח, עמ' 119).

2. קומראן בתקופת הבית השני, (150 לפנה"ס - 73)

תקופה זו מתחלקת לתקופות משנה:

I.א - תקופת יסוד המקום על בסיס היישוב הישראלי על ידי שמעון (143-134 לפנה"ס), או על ידי יהונתן (160-143 לפנה"ס) (דה-וו, 1973, עמ' 3-5). לא ברור בדיוק מתי הסתיימה תקופה זו (ברושי, תשנ"ב, עמ' 55).

I.ב - בתקופה זו נבנה בקומראן היישוב המוכר כיום. נמצאו המבנים העיקריים: מגדל המזוהה על ידי דה-וו כמגדל שמירה, מבנים ציבוריים ובתי מלאכה. הקראמיקה היא משלהי התקופה ההלניסטית, ועל פי המטבעות ניתן לקבוע שתקופה זו החלה בימיו של אלכסנדר ינאי (103-76 לפנה"ס). בסוף תקופה זו ניטש המקום לזמן קצר, כנראה בעקבות רעידת אדמה שהייתה בשנת 31 לפנה"ס (דה-וו, 1973, עמ' 5-24; ברושי, תשנ"ב, עמ' 55; מגנס, תשנ"ח, עמ' 120).

II. - תושבי היישוב שנטשו חזרו אליו אחרי זמן קצר. השבים השתמשו במבנים שנטשו ולא הוסיפו מבנים נוספים. את המידע שהמקום ננטש בגלל רעידת אדמה שהייתה בשנת 31 לפנה"ס אנו מקבלים ממקורות היסטוריים (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו 121; יוסף בן מתתיהו, מלחמות

היהודים א' 370 ואילך). דה-וו סבור שהאתר היה נטוש כשלושים שנה. לדעת ברושי חמש שנים. לדעתו קומראן נושבה בפרק זה במשך כ- 95 שנה [משנת 26 לפנה"ס ועד שנת 68 לספירה], (ברושי, תשנ"ב, עמ' 58-59). לדעת דה-וו המקום נושב מחדש בימיו של הורדוס ארכילאוס בין השנים 4-1 לפנה"ס, ונחרב במלחמת החורבן בשנת 68. זאת בין השאר על סמך ממצא נומיסמאטי. ממילא פרק יישוב זה הוא של כ- 70 שנה (דה-וו, 1973, עמ' 24-41; מגנס, תשנ"ח, עמ' 121-122).

III - אחר כיבוש המקום על ידי הצבא הרומי במרד הגדול ישב בו מחנה צבאי שהשתמש בחלק מהמתקנים. באתר נמצאו מטבעות וראשי חיצים שבאמצעותם ניתן לקבוע את תקופת קיום המחנה הרומי באתר. לדעת דה-וו, למקום זה נודעה חשיבות לאחר כיבושה של ירושלים. המקום שולט על אזור צפון ים המלח והדרכים באזור. וכיוון שמצדה הנמצאת כארבעים וחמישה ק"מ מדרום לקומראן עדיין לא נכבשה, הייתה לאזור צפון ים המלח בו עוברת הדרך למצדה חשיבות של ממש (דה-וו, 1973, עמ' 41-44).

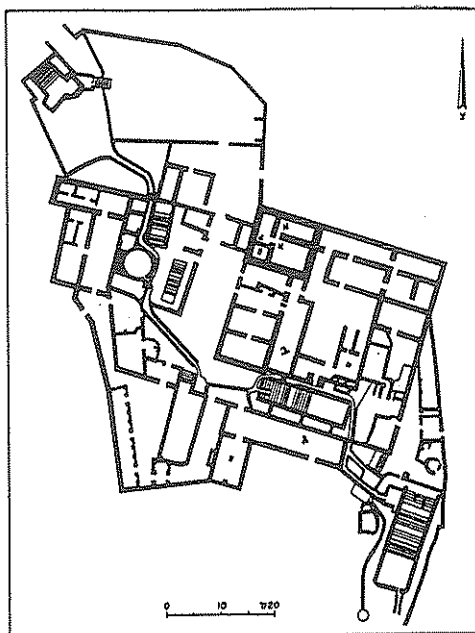
IV - ימי מרד בר כוכבא חותמים את תקופת הפעילות במקום. כנראה מורדים בימי המרד הסתתרו כאן. הם לא בנו מבנים, אך עקבותיהם נשתמרו במטבעות שנתגלו במקום (דה-וו, 1973, עמ' 45).

תקופת השיא ביישוב הייתה אפוא בתקופות: **I, ב, II**. בזמן זה שגשג היישוב: בנייה רחבת היקף, מערכת מים בנויה, מבנים ציבוריים, מחסנים, בתי מלאכה. ראוי לציין **שכמעט ואין מבני מגורים פרטיים**. יש גם בתי קברות, בהם מעט מאוד קברי נשים וילדים, יחסית למספר הקברים, עובדה אחרונה זו יש בה חשיבות לזיהוים של תושבי האתר.

ה. קווים מייחדים לממצאי קומראן

- א. **בנייה** - מבנים ציבוריים, מבני תעשייה, מפעלי מים, מקוואות, מעט בנייה פרטית.
- ב. **קרמיקה** - הקרמיקה שנמצאה מגוונת ועשירה. נמצאו ממצאים גם באתר בקומראן וגם במערות סביב, ולדעת דה-וו יש קשר ביניהם.
- ג. **קבורה** - מזרחית לקומראן נמצא בית קברות גדול המלמד על מנהגי הקבורה. כן ניתן ללמוד על הקשרים בין קומראן וסביבתה.
- ד. **כלכלה** - בקומראן נמצאו שרידים של פעילות תעשייתית, ממנה ניתן ללמוד מהם ענפי הכלכלה בהם עסקו אנשי הכת במקום וביישוביהם באזור הסמוך.

ה. מגילות - במערות ממערב לאתר נמצאו מגילות שלמות וחלקי מגילות רבות, הנוסכים אור על אורח החיים ומנהגים של תקופת הבית השני. שאלת הזיקה בין תושבי קומראן לבין כותבי המגילות תידון להלן.

תוכנית האתר. בקומראן אין בנייה פרטית וכל הבנייה ציבורית (מתוך: דה-וו, 1992, עמ' 1360).

ו. אופי היישוב בקומראן

הבנת אופי היישוב בקומראן היא מפתח להבנת אופיים של שאר יישובי המדבר. הדיון בעניין תפקיד היישוב זהות תושביו ואופיו ייעשה על פי הנתונים שבסעיפים הקודמים. נסקור ונסכם את הדעות הנקוטות במחקר ואת הנקודות המרכזיות הראויות לתשומת לבו של הקורא:

1. האתר נמצא באזור קשה למחיה מבחינת אקלים ומקורות מים.
2. מקור המים הקרוב נמצא כשני ק"מ מדרום לו. בקומראן יש ברכות מים הניזונות מאמת מים מנחל קומראן (אילן ועמית, 1989, עמ' 283-288).
3. האפשרויות לפתח חקלאות באזור זה מצומצמות, הן בגלל האדמה הבלתי מתאימה והן בגלל בעיית המים (רביקוביץ, 1992, עמ' 317, 327). אומנם

- תנאי קרקע ואקלים דומים קיימים באזור עין גדי, אך שם השוני הגדול הוא בכמות המים. בעזרת המים הרבים יכלו לשנות את התמונה החקלאית.
4. שטח האתר כשמונה דונם, התגוררו בו כמאתיים איש (דה-וו, 1992, עמ' 1362). אוכלוסייה כזו מתאימה לפוטנציאל המים של המקום (ווד, 1984, עמ' 58). מספר דומה של תושבים יש גם ביישובים אחרים (ברושי תשנ"ב, עמ' 61-62). פטריך מקטין את כמות האוכלוסין לכ- 70 בדומה למנזרים במדבר יהודה (פטריך, תשנ"ד, עמ' 95-102), ואולי פחות מכך (פטריך, תשנ"ח, עמ' 66).
5. בקומראן כמעט אין בנייה פרטית, הבנייה בעיקרה ציבורית. המגורים הפרטיים היו ככל הנראה במערות שמסביב (אשל, 1996, עמ' 10-11; אשל וברושי, תשנ"ח, עמ' 129-133).
6. היישוב אינו מבוצר ביצור רציני, אך יש בו חומת הגנה קטנה ממזרח ומבנה מוגבה במרכז, שבגללם יש תרוצים לראות במקום זה מבצר (גולב, 1985, עמ' 68-82).
7. באתר נמצאו מספר מתקני תעשייה (שפנייר וששון, תשנ"ה, עמ' 165).
8. בית קברות גדול, שבו כאלף ומאה קברים, נמצא ממזרח ליישוב בו נמצאו בעיקר שלדים של גברים ומעט מאוד שלדי נשים וילדים כולם צעירים בפטירתם (דה-וו, 1973, עמ' 45-48). בתי קברות באותו סגנון קבורה נמצאו בעין אל עוור (בר אדון, תשל"א, עמ' 84-87; בר אדון, 1977, עמ' 22-24; אשל וגרינאוט, 1993, עמ' 252-259).
9. ממערב לקומראן מצוק ובו מערות רבות. בהן נמצא ממצא עשיר של כתבים המשויכים על ידי דה-וו לתושבים שהתגוררו במקום. יש לדעת דה-וו קשר הדוק בין המערות לחורבה (דה-וו, 1973, עמ' 53-57). הכתבים מתוארכים למאות שנייה וראשונה לפנה"ס (בונוני, 1991, עמ' 30).
10. בסביבה אין יישוב קבע בסדר גודל דומה. היישוב הקרוב ביותר הוא בצפון: יריחו הנמצאת במרחק 12 ק"מ מצפון לאתר.
11. מבצר הורקניה נמצא במרחק של תשעה ק"מ מערבית לקומראן.
12. קומראן נמצאת סמוך לשני מעגנים על חוף הים, חורבת מזין (קצר אל יהוד) במרחק שבעה ק"מ מדרום לה (בר אדון, תש"ן, עמ' 18-29), ורוג'וס אל בחר חמישה ק"מ צפונית מזרחית לה (בר אדון, תש"ן, עמ' 3-14; נצר, 1989, ב', עמ' 225-228; שפנייר, תשנ"ח, עמ' 253-264).

על סמך נתונים אלה הוצעו במהלך השנים הצעות שונות לזיהוי האתר בקומראן ולתפקודיו.

ז. סיכום דעות החוקרים לגבי אופי היישוב בקומראן

ניתן למיין את דעות החוקרים לארבע קטגוריות עיקריות. רוב החוקרים רואים בקומראן את מקום מושבה של כת מדבר יהודה, כשהמקום משמש אותם כמקום יישוב לכל דבר. יש הרואים בקומראן מקום אסטרטגי, מחנה צבאי ומקום מבצר. יש שרואים במקום נמל, בגלל הסמיכות לים המלח ודרך המקשרת לגב ההר. ויש הרואים במקום אחוזה חקלאית כמו אחוזות אחרות המוכרות בבקעת הירדן וגב ההר. להלן נציג את דעות החוקרים על פי ארבע הקטגוריות.

1. קומראן כיישוב של אנשי כת מדבר יהודה

דה-ו

בקומראן חיה כת המוזכרת בכתבים שונים קדומים. הם השתמשו במערות הסמוכות למגורים כמחסנים או כמקומות מסתור (דה-ו, 1973, עמ' 102-106). לדעת דה-ו, המקום שימש כת זו שעסקה בכתיבה, והמערות שימשו גם לאחסון המגילות וגניזתן (דה-ו, 1973, עמ' 104-106). הממצאים הארכיאולוגיים מסייעים לקביעתו. באתר יש חדר סופרים שנמצאו בו שולחנות כתיבה (קלרק, 1963, עמ' 63-72) וקסתות דיו (גורנסון, 1994, עמ' 37-39). קומראן, לדעת דה-ו, היא המרכז של אנשי הכת. היה קשר לאנשי המקום עם תושבי אתרים אחרים, כגון עין פשחה.

בר אדון

בר אדון רואה בקומראן אתר התיישבות של אנשי כת נזירית, שיושבו במקום על ידי יוחנן הורקנוס (104-134 לפנה"ס) בגלל רצונם ויכולתם להסתפק במועט. הוא רואה במקום מעין 'מאחז נחיל', שיש בו אלמנט של התנחלות והגנה על היושבים במקום, ולכן גם הצורך במגדל במרכז היישוב (בר אדון, תשמ"א, עמ' 351). בר אדון, חוקר חוף הים המלח וסביבתו, רואה קשר בין קומראן לבין אתרים אחרים לאורך חוף ים המלח (בר אדון, תשל"א, עמ' 72-89). מדובר אפוא במרכז יישובי בקומראן וסביבו יישובי בת.

ברושי

ברושי מקבל את דעתו של דה-וו, הרואה באתר מקום התכנסות וכתובה של אנשי הכת המתגוררים בסביבה. מדובר כאן באנשי הכת האיסיית המתנזרת (ברושי, 1990, עמ' 40). ברושי אומד את מספר אנשי המקום בכ-150 איש, כ-50 פחות מדה-וו. הוא אינו פוסל קשר של אנשי קומראן עם נקודות יישוב סביב, למרות שהשוואה הקירמית אינה מחזקת קשר זה (ברושי, תשנ"ב, עמ' 62). כיון שלא נמצאו חדרי מגורים פרטיים, התגוררו לדעתו חברי הכת בגבעות הקירטוניות סביב לאתר (אשל וברושי, תשנ"ח, עמ' 129-133).

שנקס

שנקס דוחה את הרעיון של גולב שמדובר כאן במבצר צבאי. זאת בגלל המיקום הגיאוגרפי שאינו אידיאלי למיקום מבצר. קומראן אינה יושבת על דרך ראשית ואינה שולטת בתצפית על המרחב ועל דרך ראשית. מבחינה צבאית קומראן נמצאת בקצה דרך, ואינה מתאימה להיות מצודה צבאית (שנקס, 1993, עמ' 62-65). בנוסף לכך, טוען שנקס: כיצד יתכן שהרומאים יאפשרו בניית מיצד צבאי על ידי יהודים? נימוק אחר הוא החומר הכתוב הרב העוסק בענייני דת, ואינו מתאים למצודה צבאית, ולא לתיאוריה שמדובר כאן בארמון חורף (שנקס מניח כמובן שיש קשר בין תושבי קומראן לבין המגילות שנמצאו במערות שמסביבה).

שנקס אינו מקבל את דעת הזוג דונסל המפרידים בין הממצאים הכתובים לבין היישוב (שנקס, 1993, עמ' 65). לדעתו צודק דה-וו שמדובר בהתיישבות של כת דתית קטנה ואי אפשר להפריד בין הממצאים הכתובים לבין היישוב במקום (שנקס, 1998, א', עמ' 105).

גורנסון

גורנסון מתבסס על חקר קסתות הדיו שנמצאו בקומראן. הוא מציין שדה-וו מצא בלוקוס 30 שלדעתו הוא חדר הסופרים, שתי קסתות - אחת מחרס והשנייה מברונזה. קסת נוספת מחרס נמצאה בלוקוס 31 הסמוך. קסתות דומות נמצאו בבית השרוף בירושלים ובמרון (גורנסון, 1991, עמ' 111). המצאן של קסתות דיו באתר לא גדול מאוד, כמו קומראן, מלמד שלתושבים במקום היה קשר לכתובת המגילות שנמצאו במערות הסמוכות (גורנסון, 1993, עמ' 67; גורנסון, 1994, עמ' 37-39).

שיפמן

לדעת שיפמן קומראן הוא מרכז כיתתי. לדעתו, המערות סביב קומראן לא יכלו לשמש כספריה כפי שסוברים חוקרים אחדים (ראה למשל מרטינס ווד), כיוון שאינן נגישות, להוציא מערה מס' 4 שהיא קרובה ונגישה. לדעתו, אזור קומראן ומערותיו הרבות שימש כעין מקלט לאחסון חיבורים שונים של יהדות הבית השני. כיון שנמצאו קטעים מקבילים גם בקומראן וגם במקומות אחרים במדבר יהודה - במצדה ובנחל מורבעת - מגיע שיפמן למסקנה, שספרות קומראן אינה ייחודית דווקא לאנשי קומראן, כלומר הכתבים שנתגלו במקום היו נחלתם של אנשים נוספים בימי בית שני (שיפמן, תשנ"ב, עמ' 13).

מרטינס ווד

ווד ומרטינס סבורים שהממצאים הכתובים שנמצאו בקומראן וסביבתה, שייכים לתושבי קומראן. לדעתם הממצאים הם חלק מספריה דתית, המשקפת הלך רוח של תושבי קומראן (מרטינס, ווד 1990, עמ' 522). המגילה היחידה שחורגת לדעתם מעניין זה היא מגילת הנחושת, בה נרשם היכן הוחבאו אוצרות המקדש. הממצאים מהמערות השונות משקפים אותו רעיון דתי. הדמיון ביניהם מלמד שכולם הועתקו על ידי אותה כת (שם, עמ' 523). לדעתם, הקשר של ממצאי המערות עם תושבי קומראן אף הוא ברור. הם מקבלים את דעתו של דה-ו בעניין זה. כתבים שנמצאו בקומראן ושאינם מקראיים, או עוסקים בענייני הכת, נכתבו לדעתם לפני הפילוג של הכת מיתר הציבור, כיון שאחרת לא היו מקבלים אותם (שם, עמ' 526). הם יוצאים כנגד דעתו של גולב, הרואה בממצאים של קומראן מעין גניזה או מקום מסתור לכתבים שהוצאו מירושלים. לדעתם הבנייה בתקופה העיקרית (I.B), שהיא בעלת אופי אזרחי ולא צבאי, לא מקובלת עליהם דעתו של גולב, שהמקום הוא מבצר צבאי (שם עמ' 528). גם בית הקברות הגדול באתר אינו מתאים למבצר צבאי. הכותבים מודעים לכך שלו היה נמצא הארכיון של אנשי קומראן היה מעשיר מאוד את המידע שלנו על תושבי האתר (מרטינס ווד, 1990).

מגנס וקוק

מגנס וקוק, במאמר משותף מעניין בנושא 'מה היא קומראן?', אינם מקבלים את הדעה שהעלו מספר חוקרים, שמדובר בוילה רומית. מגנס טוענת על יסודות מחקר שערכה על מבני וילות אחרות בארץ ובסביבה, שקומראן אינה מתאימה לקריטריון של וילה כפי שמוכר בארץ ישראל. המבנים בקומראן פשוטים ללא קישוטים או עיטורים מיוחדים, כמקובל בוילות באותה תקופה, ואף הכלים שנמצאו בקומראן אינם מפוארים כמו אלו שנמצאו בירושלים או ביריחו,

שחלקם היו מיובאים (מגנס וקוק, 1996, עמ' 72). כמו כן לא נמצאו במקום מתקני רחצה כפי שנמצאו באתרים אחרים. כאן נמצאו רק ברכות מים גדולות. גם בית הקברות הסמוך אינו אופייני למבני הוילות המוכר (מגנס וקוק, 1996, עמ' 37-47). מגנס מקבלת את דעתו של דה-זו הרואה במקום אתר התבודדות של כת המדבר (שם, עמ' 72).

קוק מסתמך על כך שאין במקום מבני מגורים ושואל שאלה נכונה: אם בנו כל כך הרבה, מדוע לא בנו גם מבני מגורים? (מגנס וקוק, 1996, עמ' 48). קוק רואה קשר הכרחי בין המערות בהן נמצאו הממצאים הכתובים עם אנשי הכת, בגלל הקירבה בין המערות לאתר (שם, עמ' 49). כמו כן צריך לראות את ההקשר המתבקש עם בית הקברות ומערכת המים במקום. לדעתו בעיה נוספת המקשה על זיהוי תפקודה של קומראן היא בעיית המזון. לא ברור היכן היו מקורות המזון של תושבי המקום. בהסתמך על מגילת המקדש, הרואה באתר ממזרח לעיר ירושלים מקום לקבורת המתים, הוא מציע לראות בקומראן את אתר הקבורה. בצורה זו הוא פותר גם את בעיית מיקום בית הקברות הגדול וגם את בעיית עודף המים, שנוצלה על ידי הרבים שבאו לפקוד את בית הקברות האזורי. בסיכומם של דברים: לדעת קוק היושבים במקום הם אנשי הכת האיסיית מירושלים שבאו לכאן להיטהר ולהיקבר (שם, עמ' 73).

חכלילי

חכלילי רואה את קומראן כיישוב של כת בדלנית שאינה דומה לקהילות של היהודים מתקופת הבית השני. למסקנה זו היא מגיעה מהשוואת צורת הקבורה המקובלת בקומראן ובעין אל עויר שמדרום לה, לצורת הקבורה במקומות אחרים, בירושלים וביריחו. לאופן הקבורה האינדיבידואלי, האישי, אין דומה בתקופה זו (חכלילי, 1993, עמ' 253). במגילת המקדש אין שם הסבר לקבורה המיוחדת שנמצאה בקומראן (חכלילי, 1993, עמ' 257). חכלילי טוענת שאילו היה מדובר בקומראן בוילה רומית או במצודה צבאית בה חיו אנשים על פי מנהגי העם במקומות אחרים, היו דומים מנהגי הקבורה שלהם לאלה שנמצאו בירושלים (חכלילי, 1993, עמ' 263). אופי קבורה כזה שנמצא בקומראן מתאים ליישוב מיוחד כיתתי. לגבי גודל בית הקברות היא מסכימה עם חוקרים אחרים הרואים בו בית קברות אזורי לאנשי הכת. לדעתה, החדרים בקומראן שימשו כחדרים לטקסי קבורה והמקוואות לצורכי טהרה.

אמבר

אמבר רואה בקומראן מרכז של כת האיסיים. לדעתו חיו במקום עשרה עד חמישה עשר תושבים [לכך מסכים גם פטריך (פטריך, תשנ"ח, עמ' 66)] שעבדו במקום. האתר הוא קבוצת מתקנים המיועדים לצרכים פולחניים (אמבר, 1994, עמ' 175). האנשים שהיו במקום עבדו בתפקידים שונים: אופים, צבעים, קדרים ועוד. אמבר טוען שלא נמצאו שרידים של מגורים במקום, כיון שלא גרו שם. לא נמצאו לא מגורי קבע וגם לא מגורי נוודים (אמבר, שם, עמ' 176). אמבר מתנגד לדעתו של דה-ו בקשר לזיהוי חדר האוכל, וגם לרעיון שהייתה קומה שניה בחלק מהמבנים.

לדעתו בית הקברות בקומראן הוא בית קברות אזורי, בו נעשתה גם קבורה משנית. לכן ניסיונות לחשב את כמות אוכלוסיית קומראן על פי בית הקברות אינם נכונים, אפוא, כיוון שחלק מהנפטרים הובאו מבחוץ. בנוסף לכך, לדעתו אין יחוד בקבורה בקומראן, כיוון שקבורה מעין זו מוכרת גם ממקומות אחרים בארץ מתקופה זו (אמבר, 1994, עמ' 181-182), למשל בירושלים.

קרוס ואשל

רואים את קומראן כמקום מושבם של אנשי הכת. זאת על פי אוסטרקון שנמצא במקום, ובו מתואר תהליך קבלת מועמד לכת, תהליך הכולל ויתור המועמד על רכושו כפי שהדבר מוכר מהספרות הכיתתית. האוסטרקון כתוב עברית, דבר שאף הוא אינו מקובל בכתבים בני התקופה, ואף עניין זה מחזק את שייכותו לאנשי הכת (קרוס ואשל, 1997, עמ' 17-28).

אשל

בקומראן ישבו אנשי כת המדבר, ככל הנראה קבוצה איסיית, מראשית ההתיישבות בו (שנקס, 1998, עמ' 83). התושבים גרו במערות באזור החואר, כיוון ששם קריר ונעים יותר (אשל וברושי, תשנ"ח, עמ' 129). סה"כ היו בסביבה כ- 20-40 מערות מגורים שחלקן לא קיים כיום. בהנחה שבמערות ישבו בודדים, ניתן לשער שמספר התושבים היה מאה וחמישים עד מאתיים (שם, עמ' 132). אשל מחלק את האתר לשני חלקים - החלק המזרחי הוא אזור בו יושבים ועובדים אנשי הכת, והחלק המערבי הוא האזור האדמיניסטרטיבי (שנקס, 1998, עמ' 30).

פטריך

גם לדעתו קומראן היא מרכז כיתתי, כנראה של כת האיסיים. מסקנה זו עולה ממקוואות ובית קברות גדולים (שנקס, 1998, עמ' 82). לדעתו, במקום

ישבה קבוצה קטנה של מתבודדים - כ- 35-50 תושבים, שגרו במערות באזור החווארי הרך (שם, עמ' 82; פטריך, תשנ"ח, עמ' 66-67).

רייך

רייך מסכים שקומראן היא מקום מושבם של אנשי כת היחד, וזאת בהתבסס על מתקני המים שחלקם היה מיועד לטהרה, ובהם ניכר גם הדמיון למקוואות בירושלים, משם כנראה הגיעו אנשי קומראן (רייך, תש"ן, עמ' 302-318; רייך, תשנ"ח, עמ' 125-128).

2. קומראן כמבצר צבאי

גולב

לדעת גולב, אין קשר בין המגילות שנמצאו במערות לבין האתר. לדעתו, הזיקה המוטעית שיצרו חוקרים רבים בין המגילות לבין האתר, גרמה לפירוש מוטעה של הממצאים. גם פירוש הממצאים בקומראן כמקום ישיבתם של צוות כותבים מכת מדבר יהודה הוא מפוקפק (גולב, 1995). חל לדעתו סילוף של כל הממצאים מאז שנות החמישים עם גילויים של כתבי מדבר יהודה כששייכו אותם לכת האיסיים. החל בזה סוקניק (גולב, 1985, עמ' 69-70). הממצאים הכתובים הרבים אינם תומכים בקשר עם אנשי הכת, כיוון שחסר מידע רציני על הכת בכתובים אלה, להבדיל מכתבי בר כוכבא שנמצאו במערות מדבר יהודה (גולב, 1980, עמ' 5-6). גולב טוען שהכתבים מקומראן אינם מקוריים אלה העתקות, והדבר מוכיח שכאן לא ישבו אנשי הכת. כמו כן לא נמצאו שום תעודות אישיות או תעודות אדמיניסטרטיביות, דבר המעיד שאין כאן יישוב רגיל של אנשי כת (גולב, 1980, עמ' 5; גולב, 1982, עמ' 40-49; גולב, 1987, עמ' 40-49; גולב, 1992, עמ' 3-25; גולב, 1995, עמ' 95-115). גולב מתנגד לזיהויים של הממצאים השונים ע"י החוקרים. הוא טוען למשל שזיהוי חדר הסופרים הוא שגוי, שהרי לא נמצאה שום תעודה שתעיד שבאמת כתבו שם (גולב, 1980, עמ' 5). לדעתו יש לראות בקומראן מקום איסוף כתבים שנכתבו בירושלים. כפי שהגיעו כתבים למצדה וליריחו, הגיעו הם גם לקומראן (גולב, 1980, עמ' 11). התעודות הגיעו עם נמלטים שברחו מפני הכובש הרומי. מן הכתבים ניתן ללמוד על הלוך הרוחות בארץ מבחינה דתית ואספקטים נוספים. כך עולים הדברים גם בממצאים מקומראן (גולב, 1985, עמ' 80-82). לדעתו קומראן שימשה כמצודה צבאית.

3. קומראן כארמון חורף

דונסל

הזוג דונסל, שקיבל על עצמו להוציא דו"ח סופי של החפירות שערך דה-וו, מטעם ה־Ecole Biblique, סובר שקומראן אינה מרכז של כת דתית, אלא ארמון חורף כמו זה של ארמונות החורף של החשמונאיים ביריחו (קראון וקנסדל, 1994, עמ' 26).

4. קומראן כנמל

קראון וקנסדל

זוג החוקרים קראון וקנסדל טוען שפירוש התיאור של פליניוס המתאר את מקום חיותם של האיסיים מעל לעין-גדי, אין כוונתו מצפון, כפי שמקובל לפרש כיוונים כיום, אלא מעל לאזור היישוב בעין גדי עצמה, כלומר יש לחפש את מקומם במערות מעל למעין עין גדי (קראון וקנסדל, 1994, עמ' 26-28). ולכן לדעתם שימשה קומראן שימוש אחר.

לחיוזק טענתם הם מעלים מספר טענות:

א. השם איסיים אינו מוזכר במגילות, ולכן אין לקשור את היישוב עם האיסיים.

ב. האיסיים נודעו כרודפי שלום. לא סביר אם כן שיבנו מגדל לצורכי מלחמה, דוגמת המבנה הגבוה במרכז האתר.

ג. הם שואלים: האיסיים דגלו בחיי רווקות, לכל הפחות לפי הכתובים, אם כך מדוע יש פרוט כה רב של עניינים שבינו לבינה במגילות?

ד. האיסיים דגלו בפשטות. לאור מספר ממצאים, בהם כלים מפוארים, האם יתכן שהם אלו שכתבו את הדברים?!

לדעתם, קומראן היא נמל שדרכו עברו סחורות משני צדי ים המלח. קראון וקנסדל מצאו שרידי קיר שלדעתם הוא חלק מהנמל (קראון וקנסדל, 1994, עמ' 73). הימצאות המקום בסמוך לדרך המלח' המגיעה לירושלים, מחזקת את ההשערה שהמקום שימש כאתר חניה בדרך שיווקו של המלח לירושלים וסביבתה.

5. קומראן כחוזה חקלאית

פורת

פורת, שחקר את החקלאות הקדומה בבקעת הירדן, רואה בקומראן אחוזה חקלאית כמו אחוזות נוספות שהיו קיימות בבקעת הירדן בתקופה החשמונאית: בפצאל, בנערן וביריחו. הוא מסתמך על כך שקילומטר וחצי דרומית לקומראן היה מעיין (כיום המעיין יבש), ממנו נמשכה אמת מים להשקות חלקות שלחין. הוא מבחין בשרידי מדרגות שלחין, שיתכן שהיו חלק מגן מושקה. לדעת פורת קומראן היתה מעין היאחזות נח"ל - יישוב שמשלבים בו גם ביטחון וגם חקלאות, היאחזות ששימשה חלק ממערך ההגנה הדרומי-מזרחי של מדינת החשמונאים (פורת, תשנ"ז, עמ' 129).

הירשפלד

הירשפלד טוען שקומראן היא חוזה חקלאית אזרחית מבוצרת, ולא מבצר צבאי. למקום יש מספר כניסות, בעוד שבמבצר צבאי יש בדרך כלל כניסה אחת בלבד. כמו כן אין חצר מרכזית, הקיימת בדרך כלל בחצר מצודה צבאית. לדעת הירשפלד יש שני שלבי בנייה באתר - השלב הראשון הוא מבנה ריבועי, בשלב שני, כנראה בימי הורדוס, נוספה חצר (שנקס, 1998, עמ' 30-33). בורות המים הגדולים שימשו את העולים לרגל שעברו במקום בדרך אל העיר ירושלים (שם, עמ' 34). הירשפלד רואה דמיון בין קומראן לבין אחוזות חקלאיות מסוף התקופה ההלניסטית ביהודה. לדעתו, החקלאות בוצעה באזור עין פשחה ועין טורבה הנמצאים מדרום (הירשפלד, 1998, עמ' 161-189).

ח. סיכום

סקרנו כאן את דעותיהם של כעשרים חוקרים בעניין אופיה של קומראן. צריך להדגיש שחלק מהחוקרים מגיעים למסקנתם בעקבות ניתוח הממצא הארכיאולוגי ואילו חוקרים אחרים מתבססים על ניתוח הטקסטים. כיוון שמדובר בשני ענפי ידע שונים. הפרשנות עשויה להיות שונה. חשוב לציין שעד היום ממצאי קומראן לא פורסמו פרסום סופי, אף שעברו למעלה מחמישים שנה מאז החפירות.

ראינו את מאפייניו המגוונים של האתר בקומראן, כיישוב מיוחד במדבר המזרחי של ארץ ישראל. הנתונים הבעייתיים והפירושים שנותנים להם החוקרים מוסיפים עניין רב לעיסוק בחקר האתר, אף שתוצאות המחקר בעייתיות. על המסייר באזור לדעת להבחין בין הדברים, ולהציג את קשת הדעות

הרחבה הקיימת בפירוש הממצאים. צריך להבחין בין עיקר לטפל, בין ברי לבין שמא. רק בהצגת המכלול וההתלבטויות השונות, ודיון משותף עם המסיירים והלומדים ניתן לרדת לעומקה של פרשה מעניינת זו. לדעתי, קביעה ברורה מה היה באמת בקומראן, צריכה להיעשות בהשוואה לאופיים של היישובים האחרים באזור ים המלח בתקופת קיומה של קומראן. נדגיש שוב שקומראן הוא יישוב קבע הקרוב גיאוגרפית לעין גדי וליריחו, אך הוא שונה מהם בממצאים של התרבות החומרית שנמצאו בו. אלה מעידים על אופי יישובי שונה בתכלית.

מהותו של היישוב בקומראן - סיכום

תפקוד	חוקר	מקור	השנה
1. קומראן יישוב של אנשי כת מדבר יהודה			
קומראן מקום התכנסות של אנשי כת העוסקים גם בכתיבה וגרים במערות סביב	דה-וו	• דה-וו, 1973 ; דה-וו, 1992, עמ' 1363	אנשי הכת המזוהים כאיסיים, מתגוררים במערות או באוהלים והאזור הבנוי משמש כאזור תעשייה
קומראן מקום מגורים של אנשי כת מסתגפת	בר אדון	• בר אדון, תשלי"א, עמ' 89-72 • בר אדון, תשמ"א, עמ' 351	אנשי הכת יושבו במקום על ידי יוחנן הורקנוס. יש קשר הדוק בין קומראן לאתרים נוספים לאורך חוף ים המלח, שכנראה היו שייכים לאותה כת
מקום תעשייה והתכנסות של אנשי הכת האיסיית המתנזרת	ברושי	• ברושי, תשנ"ב, עמ' 62-49 • ברושי, 1990, עמ' 41-31	מקבל את דעתו של דה-וו
יישוב קטן של כת דתית	שנקס	• שנקס, 1993, עמ' 65-62 • שנקס, 1998, א'	מקבל את דעתו של דה-וו, דוחה את טענתם של גולב ודונקל
יישוב קטן של אנשים שעסקו בכתיבה	גורנסון	• גורנסון, 1991, עמ' 111-110 • גורנסון, 1993, עמ' 67 • גורנסון, 1994, עמ' 39-37	חמש קסתות דיו שנמצאו באתר מלמדות שיושבי המקום עסקו בכתיבה
יישוב קהילתי כיתתי אך לא ספריה של אנשי הכת	שיפמן	• שיפמן, תשנ"ב, עמ' 12	אי נוחות להגיע למערה ויכולתה לשמש כספרייה

תפקוד	חוקר	מקור	הסבר
מקום ישיבת אנשי כת המדבר העוסקים בכתיבה והעתקת דברי קודש	מרטינס ווד	• מרטינס ווד, 1990, עמ' 541-521	
מגנס : המקום אינו מתפקד כווילה קלאסית קוק : האתר מתפקד כמקום טהרה פולחני	מגנס וקוק	• מגנס, 1994, עמ' 419-397 • מגנס וקוק, 1996, עמ' 47-37	אין דמיון בין הווילות באזור לקומראן, יש לחפש קשר עם האיסיים והמגילות שנמצאו בסמוך
יישוב של כת מתבודדת עם עקרונות שונים מכלל היהדות	חכלילי	• חכלילי, 1993, עמ' 264-247	השוואת צורת הקבורה לזו שביריחו ובירושלים
מקום פולחן של כת האיסיים	אמבר	• אמבר, 1994, עמ' 214-161	מרכז פולחני בו יושבים דרך קבע כ-15 עובדים המשרתים את הבאים למקום. בית הקברות הוא בית קברות אזורי ולא ניתן ללמוד ממנו על אוכלוסיית קומראן
מקום ישיבת אנשי כת ים המלח	קרוס ואשל	• קרוס ואשל, 1997, עמ' 28-17 • רויטמן, 1997, עמ' 37	ע"פ האוסטרקון שנמצא במקום מזהים קשר בין אנשי הכת למקום ולמגילות
במקום ישה כת איסיית. התושבים גרים במערות	אשל	• שנקס, 1998, עמ' 83-82	האתר מחולק לשני אזורים, מזרחי ומערבי, בו יושבים אנשי הכת וגרים במערות סביב
מרכז כיתתי	פטרין	• שנקס, 1998, עמ' 82	האתר הוא מרכז כיתתי, ומכאן המקוואות הגדולים ובית הקברות העצום
מקום ישיבת אנשי הכת	רייך	• רייך, תש"ן, עמ' 318-306 • רייך, תשנ"ח, עמ' 128-125	יש דמיון רב בין מתקני טהרה בירושלים לאלה ביריחו. כנראה שיש קשר בין תושבי קומראן לאלה בירושלים

תפקוד	חוקר	מקור	הסבר
2. קומראן כמבצר צבאי			
קומראן היא מבצר צבאי. [המגילות שבה הם ספריה של המקדש]	גולב	<ul style="list-style-type: none"> • גולב, 1985, עמ' 68-82 • שיפמן, תשנ"ב, עמ' 17 • קראון וקנסדל, 1994, עמ' 26 • שנקס, 1993, עמ' 63 • גולב, 1980, עמ' 1-24 • גולב, 1982, עמ' 40-49 • גולב, 1995, עמ' 115-95 • גולב, 1992, עמ' 3-25 	אוסף המגילות שנמצאו בקומראן, הוא ספריית המקדש, שנגנזה בתקופת המרד. אין קשר הכרחי בין המגילות ליושבי קומראן. חוסר כתבים אישיים או חוקים
3. קומראן כארמון חורף			
ארמון (וילה) חורף	דונסל	• דונסל, 1994, עמ' 1-38	
4. קומראן כנמל			
	קראון וקנסדל	• קראון וקנסדל, 1994, עמ' 26	קומראן הוא נמל שמשמש כבסיס להעברת סחורות בים
5. קומראן כחוזה חקלאית			
יישוב חקלאי, לצד תיפקוד ביטחוני כחלק ממערך הגנה דרום מזרחי של מדינת החשמונאים	פורת	• פורת, תשנ"ז, עמ' 129	שרידי אמות ומדרגות חקלאיות
חוזה חקלאית מבוצרת ולא מבצר צבאי. שני שלבי בנייה. בורות מים גדולים משמשים למבקרים	הירשפלד	<ul style="list-style-type: none"> • שנקס, 1998, עמ' 33-30 • הירשפלד, 1998, עמ' 189-161 	

ביבליוגרפיה

- אילן ועמית, 1989 = אילן, צ', עמית, ד', 'אמת המים של קומראן, עמית, ד', ואחרים (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 283-288.
- אמבר, Humbert, J, B, 'L'espace A Qumran Propositions pour =1994 'Archéologie', RB 101-2 (1994), pp. 161-214.
- אשל, Eshel, H., 'A Note on Joshua 15: 61-62 and the Indentification = 1995 א' of the City of Salt', IEJ 45 (1995), PP. 37-40.
- אשל, Eshel, H., 'So Far no Cigar' BAR 22/2 (1996), pp. 10-11. = 1996

- אשל וברושי, תשנ"ח = אשל, ח', ברושי, מ', 'השרידים הארכיאולוגיים על גבעות החוואר הסמוכות לחורבת קומראן, קדמוניות 114 (תשנ"ח), עמ' 133-129.
- Eshel H., Greenhut, Z., 'Hiam El - Sagha, a Cemetery of = 1993 the Qumran Type Judaen Desert', RB, 100-102 (1993), pp. 252-259.
- Bonani, G., et al., 'Radiocarbon Dating of the Dead Sea Scrolls, = 1991 ATIQOT 20 (1991), pp. 27-32.
- בר אדון, P., 'Another Settlement of the Judean Desert Sect = 1977 at En el Ghuweir on the Shores of the Dead Sea', BASOR 227 (1977), pp. 1-25.
- בר אדון, תש"ן = בר-אדון, פ', חפירות במדבר יהודה, עתיקות ט', ירושלים תש"ן. בר אדון, תשל"א = בר אדון, פ', 'יישוב נוסף של כת מדבר יהודה בעין אל עור שבחוף ים המלח' ארץ ישראל י (ספר זלמן שזר), ירושלים תשל"א, עמ' 89-72.
- בר אדון, תש"ב = בר אדון, פ', 'הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו, כוכבי, מ., (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 149-91.
- בר אדון, תשמ"א = בר אדון, פ', 'ביצורי החשמונאים ומעמדה של קומראן בצפון ים המלח, ארץ ישראל ט"ו, (ספר אהרונס), ירושלים תשמ"א, עמ' 352-349.
- ברושי, M., 'The Dead Sea Scrolls: Discovery and = 1990 Identification', The Israel Museum Journal 9 (1990), pp. 31-41.
- ברושי, תשנ"ב = 'הארכיאולוגיה של קומראן - עיון מחודש, ברושי, מ', ואחרים (עורכים), מגילות מדבר יהודה, ארבעים שנות מחקר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 62-49.
- Golb, N., 'The Problem of Origin and Identification of the Dead = 1980 Sea Scrolls', The American Philosophical Society 124 (1980), pp. 1-24.
- Golb, N., 'Who Hid the Dead Sea Scrolls?', BA 48/2 (1985), pp. = 1985 68-82.

- Golb, N., 'Who Wrote the Dead Sea Scrolls?', The Sciences 27\3 = 1987, גולב, (1987) pp. 40-49.
- Golb, N., 'The Freeing of the Scrolls and its Aftermath', The Qumran Chronicle 2\1 (1992), pp. 3-25, גולב, = 1992.
- Golb, N., *Who Wrote the Dead Sea Scrolls?*, New York 1995. = 1995, גולב,
- Goranson, S., 'Further Qumran Archaeology Publications in Progress', BA 54 (1991), pp. 110-111. = 1991, גורנסון,
- Goranson, S., 'Qumran: the Evidence of the Inkwells', BA 19/6 (1993), pp. 67. = 1993, גורנסון,
- Goranson, S., 'Qumran a Hub of Scribal Activity', BAR 20/5 (1994), pp. 37-39. = 1994, גורנסון,
- De Vaux, R., 'Wady el Marabaat', ADA 2 (1953), pp. 85. = 1953, דה-ו,
- De Vaux, R., 'Fouille au Khirbet Qumran', RB 60 (1953), pp. 95-102. = 1953, דה-ו,
- De Vaux, R., 'Fouilles au Khirbet Qumran', RB 61 (1954), pp. 206-207. = 1954, דה-ו,
- De Vaux, R., 'Fouilles de Khirbet Qumran', RB 63 (1956), pp. 569-572. = 1956, דה-ו,
- De Vaux, R., *L'archeologie et les Manuscrits de la Mer Morte*, London, 1961. = 1961, דה-ו,
- De Vaux, R., *L'archeologie et les Manuscrits de la Mer Morte*, London, 1961. = 1961, דה-ו,
- De Vaux, R., *Archaeology and the Dead Sea Scrolls*, London (1973). = 1973, דה-ו,
- דה-ו, = 1992, ר', 'קומראן, חרבת עין פשחה, שטרן, מ', (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, עמ' 1357-1364.
- = 1994, Donceel, R., Donceel-Voute, P., 'The Archaeology of Khirbet Qumran', Wise, M. O., et al. (eds), *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site*. New York 1994, pp. 1-38.
- Davies, R., P., *Qumran*, Great Britain, 1982. = 1982, דיוויס,

- Davis, R.P., 'The Story of Qumran', BA 51/4 (1988), pp. = 1988 דיוויס, 203-207.
- Hirschfeld, Y., 'Early Roman Manor Houses in Judea and the = 1998 הירשפלד, Site of Khirbet Qumran, NES 57/3 (1998), pp. 161-189.
- Wood, B.G., 'To Dip or Sprinkle? The Qumran Cisterns in = 1984 ווד, perspective', ASOR 256 (1984), pp. 45-60.
- Hachlili, R., 'Burial Practices at Qumran', RQ 62 (1993), pp. = 1993 חכלילי, 247-264.
- Laperrousaz, E.M., 'Qoumran Letablissement Essenien des = 1976 לפרוסז, Bords de Mer Morte, Histoire et Archeoloie du site Paris', 1976.
- Magness, J., 'Avilla at Khirbet Qumran? ', RQ 63 (1994) pp. = 1994 מגנס, 397-419.
- מגנס, תשנ"ח = מגנס, ג', יהארכיאולוגיה של קומראן, קדמוניות 114 (תשנ"ח), עמ' 119-124.
- Magness, J., 'Qumran Archaeology: Past Perspectives and Future = 1998 מגנס, Prospects', Flint, P., Vanderkam, J. C., (eds.), *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years*, Leiden, Boston, 1988, pp. 47-77.
- Magness, J., Cook, M., E., 'What was Qumran, Not a = 1996 מגנס וקוק, Country Villa but a Ritual Purification Center', BAR 22\6 (1996), pp. 38-51.
- Martinez, F.G., Woud, A.S., 'A "Groningen" Hypothesis = 1990 מרטינס ווד, of Qumran Origins and Early History', RQ 14 (1990), pp. 521-541.
- נצר, ב' = נצר, א', מפעלי הבנייה של החשמונאים, כשר, א', ואחרים (עורכים), יוון ורומא בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 212-223.
- פטריק, תשנ"ד = פטריק, י', 'חורבת קומראן לאור המחקר הארכיאולוגי החדש', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 95-102.
- פטריק, תשנ"ח = פטריק, י', 'האמנם הייתה בקומראן שכונת מגורים חיצונית?', קדמוניות 115 (תשנ"ח), עמ' 66-67.
- פורת, תשנ"ז = פורת, י', 'חורבת קומראן, חדשות ארכיאולוגיות (תשנ"ז), עמ' 129.

- Tsafrir, Y., Di Segni, L., Green J., *Tabula Imperii Romani* = 1994, צפרייר, Judaea Palaestina, Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Jerusalem.
- Clark, K.W., 'The Posture of the Ancient Scribe', *BA* 26 (1963), = 1963, קלרק, pp. 63-72.
- Crown, A.D., Cansdale, L., 'Qumran Was It and Essene = 1994, קראון וקנסדל, settlement?', *BAR* 20/5 (1994), pp. 24-35.
- Cross, F. M., Eshel, E., 'Ostraca from Khirbet Qumran', = 1997, קרוס ואשל, *IEJ* 47 (1997), pp. 17-28.
- רביקוביץ, 1992 = רביקוביץ, ש', קרקעות ישראל, התהוותן טבען ותכונותיהן, תל אביב 1992.
- רוט, 1970 = רוט, י', המפה הגיאולוגית של ישראל, גליון 112-111, ואדי אל קילט, ירושלים, 1970.
- רייך, תשנ"ח = רייך, ר', 'מקוואות טוהרה בקומראן', קדמוניות 114 (תשנ"ח), עמ' 125-128.
- שיפמן, תשנ"ב = שיפמן, י', מלחמת המגילות, 'התפתחויות בחקר המגילות הגנוזות', קתדרה 61 (תשנ"ב), עמ' 3-23.
- Shanks, H., 'The Qumran Settlement: Monastery, Villa, or = 1993, שנקס, Fortress?', *BAR* 19/3 (1993), pp. 62-65.
- Shanks, H., 'The Enigma of Qumran', *BAR* 24/1 (1988), pp. = 1998, שנקס, 24-37.
- Shanks, H., *The Mystery and Meaning of the Dead Sea = 1998, א' שנקס, Scrolls*, New York, 1988.
- שפנייר, תשנ"ח = שפנייר, י', 'ספנות, גידול יונים ומחצבים - ענפים בכלכלת המדבר המזרחי בתקופות ההלניסטית והרומית', אשל, י' (עורך) מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השביעי, קדומים-אריאל תשנ"ח, עמ' 253-264.
- שפנייר וששון, תשנ"ה = שפנייר, י', ששון, א', 'כבשני תעשיה במדבר המזרחי של ארץ ישראל', ארליך, ז"ת, אשל, י', (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס הרביעי, תשנ"ד, קדומים - אריאל 1995, עמ' 161-178.